

Сергій Гула (м. Вінниця)

Відповідальність працівників Вінницького обласного УНКВС за правопорушення: динаміка і статистика (1935–1938 рр.)

У статті розглянуто правопорушення, які вчиняли співробітники радянських органів державної безпеки у своїй діяльності та їхню відповідальність. На основі аналізу розпоряджень Вінницького обласного УНКВС про накладення стягнень на чекістів за правопорушення автор визначив та класифікував основні види протиправних дій і з'ясував міру відповідальності за їх здійснення. Дослідник навів статистичні дані вчинених правопорушень і проаналізував їхню динаміку за період з 1935 р. по 1938 р.

Ключові слова: правопорушення, відповідальність, стягнення, догана, арешт.

Serhii Hula

The responsibility employees of Vinnytsia region NKVD for offenses: dynamics and statistics (1935–1938)

The article deals with offenses committed by Soviet security employees in their activity. It also highlights the responsibility for their deeds. On the basis of analysis of Vinnytsia regional NKVD orders on imposing penalties on security officers for offenses the author has identified and classified the major types of illegal actions and studied a measure of responsibility for their commitment. The researcher has cited statistics of offenses committed and analyzed their dynamics in the period from 1935 to 1938.

It was established that the most severe responsibility was for violation of official duties and executive discipline, financial improprieties, as well as poor operational-agent work. The author draws attention to the numerous violations of «socialist code». But their perpetrators were treated mildly. The punishment was not so much for the violation of the rights of the accused, prisoners or suspects, as for the fact of non-compliance with the revolutionary law of the Chekist, which was considered the of discredit the authorities.

It was concluded that the facts of the systematic commission of certain types of violations, in particular the so-called «revolutionary law» in 1935–1936, subsequently became the cause of unlawful arrests, fabrication of cases and mass death sentences during the «Great terror» period of 1937–1938.

Key words: offense, liability, penalty, reproof, arrest.

Сергей Гула

Ответственность сотрудников Винницкого областного УНКВД за правонарушения: динамика и статистика (1935–1938 гг.)

В статье рассмотрены правонарушения, которые совершали сотрудники советских органов государственной безопасности в своей деятельности и их ответственность. На основе анализа распоряжений Винницкого областного УНКВД о наложении взысканий на чекистов за правонарушения автор определил и классифицировал основные виды противоправных действий и выяснил меру ответственности за их совершение. Исследователь привел статистические данные совершенных правонарушений и проанализировал их динамику за период с 1935 по 1938 гг.

Ключевые слова: правонарушение, ответственность, взыскание, выговор, арест.

В історії радянської доби вперше про відповідальність співробітників НКВС за правопорушення згадувалося у контексті так званої «хрущовської реабілітації» жертв сталінського «Великого терору» 1937–1938 рр. Тоді спеціально створені комісії з розслідування фактів незаконних репресій намагалися з'ясувати причини масового порушення чекістами «радянської законності» в 1937–1938 рр. Проте страх керівництва Компартії перед встановленням його прямої причетності до масових репресій, а також пасивність обласних комісій з реабілітації жертв гальмували цей процес. У результаті, в публічній сфері з'явилися своєрідні пояснення «порушень соціалістичної законності»: одні вказували на те, що значна частина оперативних і слідчих працівників була без юридичної освіти, тому не знала норм кримінально-процесуального законодавства¹. Інші, зокрема виконавці терору, виправдовували свої дії отриманими зверху наказами, директивами, постановами². Але це були окремі причини, які спеціально оминали чи спотворювали суть масового терору. І сьогодні, не дивлячись на значну кількість історичних праць, залишається відкритим питання: чому було знищено стільки невинних людей, чим керувалися виконавці терору, коли, навіть, не бачачи своїх жертв, вони виносили смертельні вироки?

Загальновідомо, що система НК-ДПУ-НКВС була створена та функціонувала як один з інструментів боротьби за збереження та легітимізації більшовицької влади, виконання масових політичних і господарських кампаній. Репресії у різних формах, в тому числі фізичне знищення активних чи прихованих противників радянської влади, були невід'ємною складовою діяльності чекістів. З початку свого функціонування НК фактично були поза правовою регламентацією. Але в подальшому репресивна діяльність радянських органів державної безпеки отримала власну «правову» основу.

Окремі репресивні акції проводилися з урахуванням формальностей норм кримінально-процесуального права: погоджувалося здійснення репресивних заходів з обласним УНКВС,

отримувалися санкції прокурора на арешт осіб, умовно дотримувалися строки ув'язнення, терміни висунення обвинувачень, проведення допитів тощо. Хоча й ці елементарні вимоги досить часто порушувалися. Проте найбільше правовий нігілізм характерний для періоду терору 1937–1938 рр., коли порушувалися навіть елементарні формально визначені процедури репресій. Аби зрозуміти чому так сталося, необхідно провести компаративний аналіз правопорушень в структурі НКВС за роки, що передували «Великому терору». Така необхідність і спонукала автора до написання статті, у якій на основі аналізу наказів Вінницького обласного управління НКВС за 1935–1938 рр., характеризуються правопорушення співробітників НКВС та їхня відповідальність.

Об'єктом нашої уваги виступає функціонування чекістських структур у контексті дотримання ними норм радянського законодавства. Враховуючи це, необхідно визначити важливі фактори, які впливали на діяльність спецслужб. По-перше, інтенсивність роботи органів держбезпеки залежала від поставлених завдань союзного і республіканського центрів влади та управління. Тому важливим був правовий аспект винесення та зміст самих постанов та рішень для системи НКВС, які направлялися партійними органами чи безпосередньо Й. Сталінім. Фактично постанова політбюро була важливішою за радянську конституцію і могла нівелювати чи обходити норми основного закону. У зв'язку з цим, зокрема й забезпечувалося існування позасудових органів – ревкомів, ревтрибуналів, а пізніше особливих нарад – «трійок» і «двійок». По-друге, діям працівників спецслужб була притаманна звичка застосування так званої революційної доцільності у виборі методів роботи та засобів впливу. На початковому етапі реалізації диктатури пролетаріату, коли законодавство як таке було відсутнє, доля звинувачених одноосібно залежала від волі чекіста і його розуміння революційної доцільності у застосуванні тих чи інших засобів покарання. Частина співробітників початку 1920-х рр., які вважали

¹ Бажан О.Г. Комітет держбезпеки при РМ УРСР та кампанія масової реабілітації жертв політичних репресій в Україні (друга половина 1950-х – початок 1960-х років) / О. Г. Бажан // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2015. – Т. 169. – С. 16.

² Бажан О.Г., Золотарьов В.А. «Несу моральну відповідальність за викривлення в органах МВС...», або Історія покарання езекутора «масового терору» І. А. Шапіро у часи «хрущовської відлиги» / О. Бажан, В. Золотарьов // Краєзнавство. – 2013. – № 3. – С. 172–173.

НК «безжальною машиною», перейшли на партійну роботу³. Проте в 1937 р. було чимало «старих» чекістів, які безпосередньо працювали в перші революційні роки і в період «Великого терору» займали керівні посади в органах НКВС. Вони продовжували боротися з контрреволюціонерами в нових умовах, але за старими уявленнями. Поряд з цим, із початком функціонування чекістських структур формувалися правила корпоративізму НК-ДПУ-НКВС, що використовувалися для виховання нових кадрів, їх правосвідомості і культивували здатність виконувати накази, які могли суперечити законодавству та моральним засадам молодих співробітників. Потретьє, значний вплив мала практика формування радянською пропагандою сталих стереотипів та уявлень чекістів про себе і свою роботу, з одного боку, а з іншого – суспільства про органи держбезпеки та їх співробітників. У цьому контексті привертає увагу дослідження Р. Подкура, який описує систему уявлень та самоідентифікацію чекістів, а також їх сприйняття в радянському суспільстві. У пресі чекістів називали «захисниками першої в історії соціалістичної держави», «борцями із ворогами народу» і тому вони користувалися повагою у населення. Пропаганда переконувала, що партія направляла лише найкращі кадри до органів ДПУ-НКВС. Пересічний співробітник мав селянське чи робітниче походження і, пройшовши через систему агітаційно-пропагандистської підготовки, був позбавлений традиційних моральних регуляторів⁴. Чекіст фактично отримував необмежену владу над окремою людиною, колективами, галузями виробництва, цілими адміністративними одиницями і він швидко навчився посилати людей на смерть на благо великої ідеї⁵. Варто зазначити, що загальний освітній рівень працівників НКВС був низьким, не кажучи вже про наявність юридичної освіти. Тож усі ці чинники впливали як на діяльність працівників спецслужб так і на функціонування системи НКВС.

Аналіз розпорядчих документів про накладення стягнень на працівників органів держбезпеки вимагає від дослідника розуміння того, що

вони не можуть бути достовірним і повним джерелом. Закономірно: формальна сторона відповідальності за скоєні правопорушення не відображала їхніх реальних проявів. По-перше, беремо до уваги людський фактор – недонесення про злочинний вчинок чи проступок, свідоме приховування таких через товариські, корисливі мотиви або через погрози. По-друге, розпорядження про накладення адміністративних чи дисциплінарних стягнень досить часто мали лише чітко виписану резолютивну частину. Натомість мотиваційне формулювання було завуальоване стандартними кліше, наприклад, «за халатне відношення до роботи», «за неетичну поведінку» або «за дискредитацію органів НКВС»; а описова частина взагалі могла бути відсутньою. Рідше в документах про накладення стягнень повністю розписувався склад правопорушення чи проступку.

Попри це в документах до 1937-1938 рр. зафіксовано і відображено більшість скоєних правопорушень. Це відбулося завдяки налагодженій багатоканальній системі інформування чекістських органів, а також через страх настання відповідальності за недонесення про відомі проступки колег чи співробітників. Сприятливим фактором для фіксації правопорушень була постійна ротація кадрів – від начальника облуправління до начальника районного чи міського відділку НКВС, що заважало приховувати проступки, недбалість, фальсифікацію документів та процедур. Помітну роль у цьому процесі відіграло уявлення керівників управління про тяжкість правопорушень, яке відображало ставлення усієї каральної системи до них. Наприклад, з погляду керівництва, була сувора і необхідна відповідальність співробітників НКВС за порушення або невиконання директив, розпоряджень, указівок чи інструкцій. З іншого боку, спостерігаємо нігілістичне ставлення співробітників до основоположних прав і свобод людини й громадянина. Перед чекістом поставав демонізований «націонал-шовініст», контрреволюціонер, шпигун, диверсант або член міфічної фашистської організації. Тому відповідальність

³ Подкур Р.Ю. Деякі стереотипи світогляду чекістів під час «великого терору» (1937-1938 рр.) / Р.Ю. Подкур // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету / Голов. ред. Ф.Г. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII: Тематична еліта в історії України. – С. 258.

⁴ Подкур Р.Ю. Там само. – С. 259-261.

⁵ Подкур Р.Ю. Діяльність УНКВД Вінницької області під час «великого терору» 1937-1938 рр. / Р.Ю. Подкур // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2007. – Вип. 34. – С. 216–217.

наставала за порушення не скільки «законних» прав громадян-«елементів», стільки за порушення формального дотримання процесуальних норм у здійсненні «правосуддя». Слугувало фіксуванню порушень співробітників таке явище як «самокритика». Цим демонстративним «самоконтролем» користувалися переважно в партійному середовищі, коли існувала затримка або неналежне виконання поставлених господарських завдань центру. Оскільки більшість чекістів були партійцями, а начальники регіональних органів ДПУ-НКВС були членами бюро парткомітетів відповідного рівня, то самокритики поширювалася і на систему органів держбезпеки. Її наслідком було спонукання у виконанні завдань та вишукування винних у затримках процесу чи малопомітних результатах. Підставою для «самокритики» могла бути слабкість оперативно-агентурної роботи, затримка звітності, недостатність у викритті різноманітних ворожих організацій та елементів. Так, через відсутність достатньої кількості потрібних агентурних розробок у напрямку «троцькістів» начальнику відповідного обласного або районного відділу могли оголосити попередження або догану, а уповноваженому з тієї ж структури – сувору догану чи заарештувати на 3-5 діб за неналежну роботу в оперативно-агентурному напрямку.

Потребує уваги і те, що в 1934 р. завершився процес централізації репресивно-карального апарату СРСР. Постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. було утворено загальносоюзний Наркомат внутрішніх справ (НКВС), до якого увійшли колишні підрозділи ОДПУ, що було перетворене в Головне управління державної безпеки (ГУДБ) та Головне управління робітничо-селянської міліції (ГУРСМ)⁶. Додатково це було визначено в наказі НКВС СРСР від 21.08.1934 р. № 0044 «Про структурну організацію та підпорядкування органів НКВС»⁷. У цій системі органи міліції були поставлені під контроль управління державної безпеки. На начальників

районних відділків НКВС покладалася відповідальність за організацію роботи районного відділку міліції. Через це чимало працівників, зокрема начальників райвідділків НКВС, було притягнуто до різних видів відповідальності за діяльність чи бездіяльність підпорядкованих їм відділків міліції. Так сталося після обстеження начальником Віноблуправління НКВС Д.М.Соколинським Бердичівського міського відділку міліції, у результаті якого виявлено ряд недоліків у функціонуванні мережі інформаторів, діяльності дільничних інспекторів, у роботі з паспортизації населення тощо. У наказі про підсумки обстеження від 15 квітня 1935 р. начальнику міського відділу НКВС Ю.Е. Каневському вказувалося, що міліція вже давно є невід'ємною частиною апарату НКВС за яку начальник органу НКВС несе повну відповідальність⁸. Схожою була ситуація у Жмеринській райміліції, де наказом Віноблуправління НКВС від 20 жовтня 1935 р. за порушення класової пильності та інструкції з паспортної роботи, начальнику райвідділення міліції і начальнику паспортного столу оголошено догани, а начальнику райвідділення НКВС Голову нагадувалося про відповідальність начальників органів НКВС за роботу підпорядкованої міліції⁹.

Попри зазначені особливості відомчих наказів про притягнення співробітників НКВС до відповідальності, вони все ж залишаються важливим джерелом вивчення причин, видів, системності скоєних правопорушень і проступків чекістів та їх відповідальності.

На основі аналізу наказів Вінницького обласного управління НКВС щодо фактів правопорушень співробітників органів держбезпеки з'ясовано, що до винуватців застосовувалися такі види покарань: зауваження, попередження, догана, сувора догана, сувора догана з попередженням, арешт (на 3, 5, 7, 10, 15, 20 і 30 діб), який міг бути з виконанням службових обов'язків або без них, арешт і звільнення, арешт і переведення

⁶ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991: справочник / сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров; ред. А. Н. Яковлев; Международный фонд «Демократия» (Фонд Александра Н.Яковлева). – М.: МФД: Издательство Йельского ун-та, 2003. – С. 545-546.

⁷ ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917-1960: сборник документов / сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров; ред. В.Н. Шостаковский; Международный фонд «Демократия» (Фонд Александра Н.Яковлева). – М.: МФД, 2000. – С. 241-242.

⁸ Архів Служби безпеки України у Вінницькій області (далі – АУСБУ у Вінницькій обл.), ф.1, оп.1, спр. 81/1, арк. 6-7.

⁹ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/1, арк. 110.

на іншу посаду або місцевість, зняття з посади, звільнення, передача порушника до суду військового трибуналу. У 1935 р. зафіксовано 182 випадки притягнення співробітників держбезпеки до відповідальності, у 1936 р. – 271, у 1937 р. – 173, у 1938 р. – 78. За період з 1935 р. по 1938 р. найчастіше застосовувався арешт – 349 випадків, що складає майже половину усіх видів стягнень – 49,6%. Водночас серед арештів на першому місці був арешт на 5 діб – 118 випадків, що становить 33,8% усіх арештів. Після них найбільше було доган – 132 випадки, тобто 18,8% усіх стягнень. На третьому місці була сувора догана – 103 випадки, що складало 14,6% з-поміж усіх видів покарань. Умовний рейтинг застосування зазначених видів відповідальності виглядав так: у 1935 р. догана застосовувалася у 37 випадках (20,3% усіх стягнень), сувора догана – 33 (18,1%), арешт на 3 доби – 35 (19,2%); у 1936 р. на першому місці був арешт на 5 діб – 54 випадки (19,9% усіх стягнень), далі догана і сувора догана по 44 випадки (по 16,2%); у 1937 р. на першому місці вже був арешт на 3 доби – 31 (17,9% усіх покарань), догана на другому – 23 (13,3%), сувора догана на третьому – 20 (11,6%); у 1938 р. найчастіше застосовувалася догана – у 28 випадках (35,9% усіх стягнень), на другому місці був арешт на 5 діб та сувора догана з попередженням – по 7 випадків (по 8,9%), а третє місце розділили зауваження та сувора догана, які застосовувалися по 6 разів (по 7,7%).

Притягнення співробітників НКВС до кримінальної відповідальності застосовувалося рідко. Зазвичай вона наставала для неоперативних працівників за порушення фінансово-господарської діяльності в органах. Аналіз стягнень та покарань показує, що найчастіше до кримінальної відповідальності притягувалися рахівники або секретарі-рахівники, які займалися фінансово-господарськими операціями структурних підрозділів карального відомства. Усього за 1935-1938 рр. до суду військового трибуналу передано 10 осіб, що складає 1,4% усіх покарань.

Щодо кореляції притягнення до відповідальності за посадами, то вона виглядала так: у 1935 р. найчастіше покарання несли начальники окружних, міських або районних органів міліції, відносно яких зафіксовано 41 факт їх притягнення до відповідальності, начальники окружних, міських або районних органів НКВС притягалися 28 разів, уповноважений або оперу-

повноважений притягнувся у 22 випадках, фельд'єгері – 16 разів, начальник паспортного столу 9, помічник уповноваженого – 7 разів. У 1936 р. ситуація була наступною: начальник окружного, міського або районного органу НКВС отримував стягнення у 53 випадках, помічник уповноваженого притягувався 28 разів, уповноважений або оперуповноважений 26, начальник бюро виправних робіт 19, заступник начальника політвідділу 11, начальник периферійного органу міліції і фельд'єгер по 10 разів. У 1937 р. зафіксовано 33 випадки різного виду стягнень до начальника окружного, міського або районного органу НКВС, 19 до помічника уповноваженого, 18 до уповноваженого або оперуповноваженого, 15 до фельд'єгеря, 10 до начальника бюро виправних робіт, 6 до наглядача в'язниці, 5 до начальника райоргану міліції. У 1938 р. керівник органів НКВС притягувався 19 разів, уповноважений чи оперуповноважений – 6, помічник уповноваженого і фельд'єгер – по 5 разів.

Характер відповідальності за вказаними посадами був наступним: у 1935 р. найпоширенішим видом стягнень, що застосовувався до начальника органів НКВС була сувора догана – 10 разів і зауваження – 7; на керівника органу міліції накладалися покарання у вигляді арешту на 5 діб – 11 випадків і сувора догана – теж 11 випадків; уповноважений або оперуповноважений отримував арешти на 5 діб у шести випадках і сувору догану також шість разів; фельд'єгері за свої порушення отримували серйозніші покарання – у сімох випадках застосовувався арешт на 10 діб. У 1936 р. до начальників органів НКВС найчастіше застосовувалися сувора догана – 13 разів, догана і зауваження по 10 разів, арешт на 5 діб – 7 разів; до уповноваженого – сім разів арешт на 5 діб, по шість разів арешт на 3 доби та догана; помічник уповноваженого отримав однакову кількість доган та арештів на 15 діб – по шість разів, а також по п'ять випадків застосування арешту на 10 діб та догани; начальник бюро виправних робіт отримав шість арештів на 5 діб та п'ять арештів на 15 діб. У 1937 р. керівник периферійного органу НКВС отримав 8 доган, 7 зауважень, 5 суворих доган і 5 арештів на 5 діб; уповноважений – п'ять арештів на 10 діб і чотири на 3 доби; помічник уповноваженого – по чотири арешти на 10 та 5 діб і три арешти на 20 діб; фельд'єгер – чотири арешти

на 10 діб і по три арешти на 3 і 5 діб; начальник бюро виправних робіт 6 доган. У 1938 р. начальник окружного, міського чи районного органу НКВС отримав 12 доган, а також двічі сувору догану та арешт на 10 діб; уповноважений – двічі арешт на 20 діб та догану.

Географія покарань виглядала таким чином: у 1935 р. найбільше накладених стягнень зафіксовано у Жмеринському районі – 9, у Крижопільському – 5, у Ізяславському та Шаргородському по 4; у 1936 р. найбільше фактів покарань було у Вінницькому УНКВС – 12, далі Жмеринський район – 11 фактів, Шепетівський окружний відділ НКВС – 10, Кам'янець-Подільський окружний відділ НКВС – 8, Бершадський район – 7, Проскурівський окружний відділ НКВС – 6; у 1937 р. найчастіше до відповідальності притягалися знову чекісти Вінницького УНКВС – 14 випадків, у Кам'янець-Подільському окружному НКВС – 8, у Полонському, Ізяславському та Козятинському райвідділеннях НКВС по 5 випадків; у 1938 р. лідером знову було Вінницьке УНКВС, де співробітники притягувалися до відповідальності у 23 випадках.

Щодо самих правопорушень працівників спецслужб, то їх можна розділити на три типи: 1) порушення службових та посадових обов'язків; 2) правопорушення, скоєні працівниками з корисливих мотивів та грубі дисциплінарні проступки; 3) порушення «соціалістичної» або революційної законності, тобто норм радянського законодавства.

До правопорушень першого типу відносяться невиконання директив, доручень, інструкцій, службова недбалість та халатність. Окремо відслідковувалися порушення в оперативно-агентурному напрямі та в паспортній роботі. Виявлення правопорушень цієї категорії відбувалося через неотримання відповідних даних чи відповідей на запити обласного управління, або їх неточність чи несистематичність. Іншою підставою для притягнення винних осіб до відповідальності були результати перевірок оперативно-агентурної чи паспортної роботи периферійних органів.

Статистичний аналіз накладених стягнень засвідчує, що перше місце займали саме порушення функціональних і посадових обов'язків, а також інструкцій, розпоряджень та директив.

У 1935 р. таких порушень зафіксовано 62 (34% від загальної кількості правопорушень), у 1936 – 64 (23,6%), 1937 – 53 (30,6%), а у 1938 р. – 17 (21,8%). У наказі обласного управління НКВС від 7 серпня 1936 р. № 435 вкотре зазначалося про слабку виконавчу дисципліну в реалізації директив як центру – СРСР та УРСР, так і обласного управління. Тут же вказувалося на збільшення затрат на постійні телефонні дзвінки та телеграфування з нагадуванням про необхідність вчасного виконання поставлених завдань. У резолюції всім начальникам периферійних органів НКВС доручено налагодити систему контролю за виконанням директив з попередженням про притягнення винних осіб до відповідальності¹⁰. Практика стягнень за вказані порушення виглядала наступним чином: у 1935 р. найбільше накладено суворих доган – 14 (42,4% від їх загальної кількості доган по усіх порушеннях), далі були догани – 13 (35%), арешт на 5 діб – 13 (37,1%), попередження – 6 (60%), арешт на 10 діб – 5 (21,7%) та арешт на 3 доби – 4 (28,6%). У 1936 р. ситуація була такою: сувора догана – 17 (38,6%), догана – 13 (29,5%), арешт на 5 діб – 11 (20,4%), арешт на 3 доби – 7 (23,3%), арешт на 10 діб – 6 (22,2%), зауваження – 6 (31,6%). У 1937 р. на першому місці вже був арешт на 3 доби – 11 (35,5%), на другому сувора догана – 10 (50%), на третьому догана – 9 (39%), далі зауваження – 8 (66,7%), арешт на 10 діб – 6 (21,4%), арешт на 5 діб – 5 (22,7%). У 1938 р. на першому місці була догана – 7 (25%), потім були арешт на 5 діб, на 3 доби та зауваження по 2 рази.

Систематично карали працівників НКВС за невиконання конкретних завдань і разових доручень. Так, уповноважений Кам'янець-Подільського міськвідділу НКВС Бугаєнко отримав завдання від обласного управління перевірити наявність компрометуючого матеріалу щодо кандидата на з'їзд колгоспників Афіцького. Бугаєнко надав позитивну характеристику на кандидата, однак згодом з'ясувалося, що на нього існував компрометуючий матеріал – родичі були «петлюрівцями», частина з яких перебувала за кордоном, а інші вислані на північ. За неналежне виконання доручення Вінницького облуправління НКВС уповноваженого арештували на 7 діб з виконанням службових обов'язків¹¹. Аналогічно

¹⁰ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/2, арк. 22-24.

¹¹ Там само, спр. 81/1, арк. 4.

за подання недостовірної інформації про призовника був арештований на 5 днів уповноважений Ольгопільського райвідділку НКВС М.Є.Войтов, а його начальнику винесено сувору догану¹². За невиконання запитів обласного центру щодо перевірки кандидатів на вступ до школи військовоповітряних сил винесено догани начальникам Жмеринського, Тиврівського і Станіславчинського райвідділків НКВС¹³.

Особлива увага зі сторони радянської влади приділялася паспортній роботі: паспортизація населення вперше, обмін старих паспортів на нові, вилучення документів у «ненадійних» осіб та їх виселення, відселення або переселення з режимної місцевості, спостереження за тими хто повертався після виселення тощо. Підтримання паспортного режиму відбувалося двома основними методами: штрафуванням та адмінвиселенням¹⁴. Обласне керівництво пильно стежило за цією роботою периферійних органів. Зазвичай до відповідальності притягували за результатами перевірок паспортних столів. У 1935 р. зафіксовано 16 порушень у паспортній роботі – це становило 8,8% від усіх правопорушень. У 1936 р – 13 (4,8%), в 1937 р. – 8 (4,6%), у 1938 р. – порушення в опрацьованих матеріалах не відображені. Зменшення порушень у паспортній роботі пояснюється двома факторами: перший – налагодження паспортної роботи, другий – зайнятість НКВС масовими репресивними акціями 1937-1938 рр. Найчастіше до відповідальності притягувалися начальники паспортних столів, паспортисти та начальники райвідділків міліції. Види покарань були традиційними: у 1935 р. доган було 6, суворих доган – 4, арештів на 5 днів – 2 та арештів на 3 доби – 2. У 1936 р. картина виглядала таким чином: арешт на 5 днів і по три догани та зауваження. У 1937 р. зауваження використовувалося тричі, арешт на 3 доби двічі. Рідше застосовувалися суворіші види відповідальності. Наприклад, у результаті перевірки Затонського райвідділку РСМ виявлено ряд порушень паспортизації населення та паспортного

режиму: не проведено «очистку» регіону від осіб, яким відмовлено у наданні паспорту, не стягнуто штрафи за порушення паспортного режиму, не надано паспорти особам, які мали право на проживання у режимній місцевості, відсутні перевірки осіб, які претендують на отримання паспортів по лінії держбезпеки, судових інстанцій та карного розшуку тощо. У підсумку начальник Затонського райвідділу НКВС Тимчук отримав догану, начальник Затонського райвідділку міліції арештований на 10 днів з відбуванням арешту у Вінницькій гарнізонній гауптвахті, а начальника паспортного столу звільнено з передачею матеріалів перевірки на розгляд особливої сесії щодо отримання санкції для передачі його до суду¹⁵.

Третім видом правопорушень першого типу було невчасне подання оперативно-строкових звітів та статистики. За таке порушення начальника Орининського райвідділку міліції арештовано на 3 доби з відбуванням арешту у Вінницькій гауптвахті. За аналогічну затримку, нерегулярність та неповність подання оперативно-статистичної звітності начальники Літинського і Хмельницького райвідділків міліції, а також їх уповноважені карного розшуку арештовані на 5 днів кожен з відбуванням покарання у гарнізонній гауптвахті м. Вінниці¹⁶. Схожа тенденція спостерігалася і в подальшому¹⁷. У 1935 р. зафіксовано 14 випадків цих порушень, що складає 7,7% від їх загальної кількості, у 1936 р. – 9 і відповідно 3,3%, у 1937 р. – 2 (1,1%), а вже 1938 р. – 5, що становило 6,4% правопорушень. Покарання для порушників зазвичай було у вигляді догани або суворой догани.

Накладали стягнення і за несвоєчасне донесення важливої оперативної інформації. Так було з начальниками Старокостянтинівського, Яришівського, Волковинецького і Козятинського райвідділків міліції, яким оголошені суворі догани за недонесення про факти вбивства і замаху на вбивство активістів та партійних осіб, підрив потягу та викрадення вибухових речовин¹⁸.

¹² АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/1, арк.114-115.

¹³ Там само, арк. 22.

¹⁴ Там само, спр. 81/2, арк.155.

¹⁵ Там само, спр. 81/1, арк. 12-14.

¹⁶ Там само, арк. 37-38.

¹⁷ Там само, спр. 81/2, арк. 6.

¹⁸ Там само, спр. 81/1, арк. 19, 20, 24.

Увага центрального апарату НКВС до системи звітності та оперативних донесень посилювалася під час проведення масових репресивних акцій. На адресу периферійних органів надходили директиви з нагадуванням щодо необхідності регулярного звітування та термінових донесень про господарський стан та реакцію різних груп населення на чекістські операції¹⁹.

Першочерговою для органів НКВС була оперативно-агентурна робота. Її ефективність моніторило обласне управління і вимагало постійних результатів у боротьбі з ворогами народу, шпигунами та контрреволюцією різних мастей. За результатами обстеження оперативної роботи Козятинського райвідділку міліції, через її незадовільний стан начальника арештовано на 10 діб, оперуповноваженого та помічника уповноваженого – на 5 днів кожного. Начальнику райвідділку НКВС Максягіну М.Г. за відсутність контролю за роботою райміліції оголошено догану²⁰. За провал у всіх напрямках роботи Шаргородської міліції її начальника знято з займаної посади й арештовано на 15 діб з відбуванням покарання у Вінницькій гарнізонній в'язниці. Начальнику Шаргородського райвідділення НКВС за відсутність контролю оголошено сувору догану²¹. Не покращилася робота на Шаргородщині і в 1936 р. Після чергової перевірки встановлено, що район насичений куркулями та «соціально-ворожим елементом» і жодних заходів щодо його виселення не вживається. Також зазначалося про відсутність належного паспортного режиму та малу кількість штрафів за його порушення. Начальника райміліції Безсонова знято з посади та понижено до посади начальника паспортного столу²².

Постійна репресивна діяльність органів НКВС вимагала систематичної агентурної роботи. Вербування нових агентів та інформаторів і забезпечення їх завданнями з вимогами високої результативності було пріоритетною роботою оперативного співробітника. Обласне управління НКВС наполегливо вимагало від окруж-

них, міських і районних органів звітності про проведену агентурну роботу: плани зустрічей з агентурою та їх виконання, кількість завербованих агентів, інформаторів і їх ефективність, кількість і стан агентурних розробок за різними напрямками тощо. Незадовільні результати були підставою для накладення різного роду стягнень. Наприклад, уповноваженого секретно-політичного відділу Дунаєвського райвідділку НКВС за неправильний інструктаж інформатора, через що той спровокував отримання хабара, арештували на 10 діб²³. За недостатню роботу з агентурної розробки та управління агентурною мережею начальнику Ізяславського райвідділку НКВС Максягіну М.Г. оголошено догану, а уповноваженого цього ж відділення Мацака П.А. арештовано на 3 доби²⁴.

Значення агентурної роботи підвищувалося під час проведення масових каральних акцій таких як «куркульська операція» або зачищення прикордонної смуги від «шкідливих» та «контрреволюційних елементів». Серед останніх значну частину складало польське населення, яке влада вважала антирадянським. Під час обстеження у 1936 р. оперативної роботи Шепетівського окружного, Ізяславського та Славутського районних відділів НКВС відзначені серйозні успіхи в «очищенні» прикордонної смуги від польського населення. Хоча були зауваження до агентурної роботи в Шепетівці та Славуті як містах-форпостах, через що ряд уповноважених особливих відділів отримали суворі догани²⁵.

Статистика цих правопорушень виглядає так: у 1935 р. їх зафіксовано 7 (3,8% від загальної кількості порушень), у 1936 р. – вже 19 (7%), у 1937 р. – 10 (5,7%), а в 1938 р. – 7, що складало майже 9% усіх порушень. Види відповідальності були наступними: у 1935 р. – три догани, одна сувора догана і по одному арешту на 3, 5 і 10 діб відповідно. У 1936 р. засоби стягнення стали жорсткішими: шість арештів на 5 діб, чотири на 3 доби, а також по одному арешту на 7, 10 і 15 діб. Решта були догани та попередження.

¹⁹ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/3, арк. 147, 148,

²⁰ Там само, спр. 81/1, арк. 59.

²¹ Там само, арк. 181.

²² Там само, спр. 81/2, арк. 12-14.

²³ Там само, спр. 81/1, арк. 148.

²⁴ Там само, арк. 178.

²⁵ Там само, спр. 81/2, арк. 1-4.

Станом на 1937 р. відповідальність була ще суворішою – з десяти стягнень вісім були арешти, з яких три арешти на 10 діб, два на 20, два на 5 діб і один арешт на 3 доби. Два арешти доповнювалися переведенням на іншу роботу або місцевість. У 1938 р. обласне керівництво ліберальніше ставилося до порушників: з семи стягнень чотири були доганами, дві суворими доганами і один арешт на 20 діб з подальшим звільненням.

Останньою групою правопорушень першого типу були фінансово-господарські. Вони виявлялися під час ревізій окружних, міських чи районних органів НКВС, виправних трудових колоній, бюро виправних робіт і в'язниць. Типовими порушеннями були: перевитрати бюджету, відсутність обліку матеріальних цінностей, нерациональне використання коштів, несплата різних внесків за робітників, нездача штрафних сум до держбюджету тощо. Особливістю цих порушень була сувора відповідальність за їх вчинення. У 1935 р. зафіксовано два випадки накладення стягнень за ці порушення – арешт на 5 і на 15 діб з подальшим звільненням. У 1936 р. фінансово-господарських порушень було вже 23, що складало 8,5% від загальної кількості. Як міру покарання у сімох випадках застосовано догану і тричі винних осіб віддавали під суд військового трибуналу²⁶. В 1937 р. ситуація була незмінною, що підтверджується 22 аналогічними випадками, а це вже 12,7% від усіх зафіксованих порушень. Відповідальність за них була такою: дві догани, три суворих і три суворих догани з попередженням, п'ять арештів на 3 доби, чотири на 5 діб, а також два випадки передачі винних осіб під суд військового трибуналу. У 1938 р. було п'ять порушень фінансового характеру (6,4% усіх порушень), через які трьом особам оголосили догани, а також одного працівника віддано під суд військового трибуналу і ще одного звільнено з посади.

Правопорушення другого типу – це ті, що скоєні співробітниками НКВС з корисливих мотивів, а також грубі дисциплінарні проступки, аморальна та неетична поведінка, зловживання службовим становищем, що загалом кваліфікувалися як дискредитація органів НКВС. До цієї

категорії правопорушень відносилися також пияцтво, хуліганство, самозабезпечення, крадіжка, незаконне вилучення і присвоєння грошей та інших матеріальних цінностей в ув'язнених тощо. Зазначені правопорушення виявлялися за фактом донесення про вчинення або під час згаданих уже перевірок периферійних органів чи режимних об'єктів системи НКВС (в'язниці, бюро виправних робіт тощо).

В умовному рейтингу цих правопорушень перше місце відведено проявам дискредитації органів НКВС їх співробітниками. Це були дисциплінарні проступки та вчинки, що трактувалися як неетична та античекістська поведінка працівників спецслужб. Аналіз цілого ряду розпорядчих документів дозволяє стверджувати, що чітких критеріїв для використання терміну «неетична поведінка» як обґрунтування для притягнення до відповідальності не існувало. Також вибірково надавалися пояснення щодо суті проявленої «неетичної» поведінки покараного. Тут спрацьовував суб'єктивний підхід керівництва. Логічним буде припущення, що за такими конструкціями маскувалися ті вчинки співробітників, які не зовсім вписувалися у сформований радянською пропагандою образ чекіста «з гарячим серцем і холодною головою». Так, 28 лютого 1935 р. за неетичну поведінку під час допиту свідка заступника начальника політвідділу арештовано на 7 діб²⁷. 13 квітня 1937 р. помічника оперуповноваженого Станіславчинського РВ НКВС Терехова І.Є. за статеву розпусту, яку той вчиняв будучи заступником начальника політвідділу, арештували на 20 діб та перевели на роботу поза управлінням державної безпеки²⁸.

«Неетичною поведінкою» були й статеві злочини, хоча кваліфікувалися як проступки. Наприклад, 19 червня 1935 р. дільничного інспектора та міліціонера Янушпольського райвідділку міліції цього ж райвідділення НКВС за неетичну та грубу поведінку із затриманими жінками арештували на 10 діб кожного. Додатково попереджалося, що за такий повторний вчинок їх віддадуть під суд військового трибуналу²⁹. А 23 вересня 1936 р. виїзна сесія військового трибуналу прикордонної і внутрішньої

²⁶ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/1, арк. 126, 137.

²⁷ Там само, арк. 132.

²⁸ Там само, спр. 81/3, арк. 71.

²⁹ Там само, спр. 81/1, арк. 194.

охорони по Вінницькій області засудила заступника начальника політвідділу Ольчедаївського цукрового радгоспу Ковальова Г.М. до позбавлення волі на півтора роки. Підставою для покарання було примушування доярок до вступу з ним у статеві стосунки. Військовий трибунал кваліфікував цей вчинок як античекістський і такий, що дискредитує органи НКВС³⁰.

У мотиваційних частинах розпоряджень про накладення стягнень використовувалися завуальовані формулювання: у наказі від 20 червня 1935 р. експедитора Жмеринської експедиції зв'язку як аморального (рос. «морально разложившегося» – авт.) і такого, що не справляється з роботою доручено арештувати на 5 днів з подальшим звільненням з органів НКВС³¹. Схожими до неетичних були античекістські вчинки працівників спецслужб. Іноді вони використовувалися як тотожні поняття. Наприклад, 30 березня 1935 р. уповноваженого секретно-політичного відділу Ляховецького РВ НКВС Іжака І.К. за ряд античекістських вчинків, які дискредитують органи НКВС арештували на 15 днів та звільнили з органів НКВС³².

Найчастіше правопорушення цього типу здійснювали працівники фельдслужби. Так, в лютому 1935 р. фельд'єгеря І розряду Полонського пункту зв'язку за неетичну поведінку та недисциплінованість було арештовано на 10 днів без виконання службових обов'язків³³. А в квітні цього ж року фельд'єгер Антонінського пункту зв'язку за неетичну поведінку отримав аналогічне покарання 10 днів арешту³⁴. Наказом про адміністративні стягнення від 25 травня 1935 р. до відповідальності притягнуто ще двох фельдєгерів: одного за втрату револьвера арештували на 10 днів, а іншого за порушення правил фельдслужби, п'янство та дискредитацію органів НКВС на такий самий строк з подальшим звільненням³⁵. А вже 31 травня за втрату револьвера фельд'єгер Ляховецького пункту зв'язку ареш-

тований на 10 днів, а його колега із Барського пункту зв'язку за неетичну поведінку і дискредитацію органів НКВС арештований на такий же термін з подальшим звільненням з органів³⁶.

Статистика неетичних та античекістських вчинків працівників НКВС засвідчує, що у 1935 р. з таким формулюваннями до відповідальності притягнуто десять осіб (5,6% усіх правопорушень), дев'ять з яких отримали арешти від 5 до 15 днів. У 1936 р. було 17 подібних випадків (6,3% усіх правопорушень) і десять працівників були арештовані, два з яких на 30 днів. Чотири арешти доповнювалися звільненнями, а три – переведенням на інші посади або місцевість. У 1937 р. десять випадків «неетичної» поведінки (5,8% усіх правопорушень) потягнули за собою по два арешти на 5, 10 і 15 днів, а трьох працівників знято з посади. У 1938 р. за античекістські вчинки чотири працівники отримали дисциплінарні стягнення у формі догани і суворої догани, а одного арештували на 10 днів.

Серед правопорушень, вчинених з корисливих мотивів, варто відзначити самозабезпечення, використання службового становища для отримання дефіцитних товарів і окремих послуг. Так, на заступника начальника особливого відділу 96 прикордонного загону і начальника Жмеринського РВ НКВС Галубенка А.Г. та на уповноваженого цього ж відділу Возного накладено дисциплінарне стягнення у вигляді догани за передачу власних свиней на відгодівлю до радгоспу³⁷. Аналогічне покарання отримав оперуповноважений секретно-політичного відділу Гайсинського райвідділку НКВС Громовський за продаж м'яса і сала зі свиней власної відгодівлі за ринковими цінами³⁸. А тимчасово виконувач обов'язків начальника Затонського районного НКВС Петровський П.Є. зумів організувати власну ковбасну фабрику в підсобному господарстві НКВС. Підприємливого керівника арештували на 20 днів та зняли із займаної

³⁰ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/2, арк. 108.

³¹ Там само, спр. 81/1, арк. 173.

³² Там само, арк. 140.

³³ Там само, арк. 131.

³⁴ Там само, арк. 148.

³⁵ Там само, арк. 151.

³⁶ Там само, арк. 152.

³⁷ Там само, арк. 120.

³⁸ Там само, спр. 81/2, арк. 67.

посади³⁹. Існували серйозніші випадки. Наприклад, у грудні 1937 р. шифрувальник обласного УНКВС Концедайло І.М. без дозволу адміністративно-господарського відділу самовільно зайняв квартиру репресованого Шойвмана. В тому ж місяці без відповідного дозволу зайняв опечатану квартиру репресованого Нікітка і поселив працівника обласного земельного управління Лонджевича. Санкція за такі вчинки була у вигляді арешту на три доби та звільнення⁴⁰.

Одним із показових рішень про притягнення до відповідальності є наказ від 6 лютого 1935 р. про арешт на 15 діб та звільнення з органів НКВС начальника Крижопільського райвідділку НКВС Писарівки М.Я. Серед висунутих обвинувачень були: служба у Петлорі, незаконне отримання товарів у райспоживспільці, систематичне отримання в кредит товарів і фальшивий запуск пожежної тривоги, що призвело до дискредитації його та органів НКВС⁴¹. Вирішальним фактором, на нашу думку, стала робота на адміністративних посадах в період Гетьманату у Директорії⁴².

У 1935 р. зафіксовано 6 випадків самозабезпечення (3,3% загальної кількості порушень), в 1936 р. – 19 (7%), в 1937 р. – 15 (8,6%), в 1938 р. – 5 (6,4%). Відповідальність була такою: в 1935 р. – дві догани, одна сувородогана і сувородогана з попередженням та два арешти на 3 та 15 діб; в 1936 р. – три догани, п'ять сувородоган і десять арештів, три з яких на 20 діб; у 1937 р. усі проступки потягнули за собою арешти – три на 3 доби, два на 5, шість на 10 діб, два на 15 і два на 20 діб; у 1938 р. – три арешти, одне звільнення та один випадок передачі винуватця до військового трибуналу.

Численні правопорушення відбувалися в місцях обмеження чи позбавлення волі – в'язницях, таборах виправних робіт тощо. Типовий приклад, коли 29 червня 1936 р. начальник Бершадського бюро виправних робіт за отримання від засуджених грошей та використання їх у

власних цілях був арештований на 10 діб⁴³. Подібні порушення набули системного характеру. Через маховик репресій зросла кількість ув'язнених. Це сприяло зловживанням співробітників місць утримання – починаючи від наглядачів і закінчуючи начальниками в'язниць. Найпоширенішим правопорушенням було незаконне отримання грошей, речей та їжі від засуджених, п'янство з ними, а також незаконний арешт громадян. Санкції за такі прояви були різні – від догани до арешту на 20 діб з подальшим звільненням з органів НКВС⁴⁴. Показовим притягненням до відповідальності був арешт на 30 діб з подальшим звільненням помічника уповноваженого секретно-політичного відділу Літинського райвідділку НКВС Пашкіна І.С. Таку санкцію він отримав за п'янство, грубе порушення службової дисципліни та дискредитацію органів НКВС⁴⁵.

У наказі облуправління НКВС від 26 липня 1936 р. № 418 усім начальникам окружних, міських і районних органів НКВС вказувалося на необхідність термінового донесення про наявність компрометуючих фактів на працівників державної безпеки та місць ув'язнення⁴⁶.

Боролися в органах НКВС із усталеною практикою вживання алкоголю. У наказах начальника облуправління НКВС про накладення адміністративних стягнень часто підставою для покарання було систематичне п'янство та зловживання алкоголем, а також вчинення на цьому ґрунті хуліганських дій.

Прискіплива увага приділялася формуванню корпоративізму та «чекістської етики». Начальника Тиврівського бюро виправних робіт Крижка В.М. за розповсюдження контрреволюційних анекдотів арештували на 20 діб та звільнили з органів НКВС. Разом з ним покарано районного інспектора НКВС Безпалька Ф.М. арештом на 5 діб за недонесення про антирадянську поведінку Кришка⁴⁷. Кучера лінії зв'язку обласного НКВС Басанця І.А. за антирадянські висловлювання на

³⁹ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/2,, арк. 129.

⁴⁰ Там само, спр. 81/4, арк. 40.

⁴¹ Там само, спр. 81/1, арк. 130.

⁴² Там само, спр. 6678, арк. 68.

⁴³ Там само, спр. 81/2, арк. 71.

⁴⁴ Там само, арк. 68, 71.

⁴⁵ Там само, арк. 40.

⁴⁶ Там само, арк. 78.

⁴⁷ Там само, арк. 110.

дискредитацію партії та уряду – арештували на 10 діб та звільнили з органів⁴⁸.

Незгодних з діями влади або тих, хто піддавав сумнівам її заходи, система обов'язково ламала. Чекіст мав думати і діяти згідно з постановами бюро чи вказівками Сталіна. Якщо офіційна партійна лінія змінювала риторичку, так робили і працівники спецслужб. Прикладом цього була кримінальна відповідальність співробітника фінвідділу обласного НКВС Беліна Е.І. За висловлювання контрреволюційної точки зору з приводу смерті Кірова військовий трибунал прикордонної та внутрішньої охорони засудив його за ст. 54-10 КК УСРР на 5 років таборів у віддалених місцях і з трьома роками позбавлення громадянських прав⁴⁹. Про цей факт було спеціально видано наказ по управлінні НКВС від 10 квітня 1935 р. з указівкою ознайомлення з ним усього особового складу обласного НКВС і районних органів.

Третім типом були порушення чекістами «соціалістичної» законності, тобто норм кримінального і кримінально-процесуального законодавства та прав арештованих. До цієї категорії відносимо: безпідставний і незаконний арешт (без санкції прокурора та погодження з облуправлінням), порушення термінів тримання під вартою у камерах попереднього утримання та термінів ув'язнення, перевищення термінів висунення обвинувачень, порушення строків провадження по карних справах, створення фіктивних справ та фальшування доказів, застосування фізичної сили тощо. Порушників виявляли під час ревізій місць утримання ув'язнених, а також по факту надходження справ репресованих на погодження та санкцію обласного УНКВС для передачі на розгляд «трійки». Окремі порушення виявлялися уже безпосередньо на розглядах у судових інстанціях, коли справи поверталися з указівкою на доопрацювання або взагалі закривалися через безпідставність та необґрунтованість звинувачень.

Загальна статистика правопорушень цього

типу виглядає таким чином: у 1935 р. за порушення соціалістичної законності притягнуто до відповідальності 15 співробітників системи НКВС (8,2 %), у 1936 р. – 45 (16,6%), у 1937 р. – 13 (7,5%), у 1938 р. – 15 (19,2 %).

Незважаючи на тяжкість таких вчинків, відповідальність винних осіб була незначною. Найпоширенішою формою покарання була догана або арешт від 3 до 15 діб. Наприклад, за затримку в оформленні карної справи для передачі її на розгляд судової трійки НКВС УРСР, начальнику Крижопільського райвідділку міліції оголошено сувору догану⁵⁰. Теплицьке райвідділення НКВС оформило справу на громадянку Кручановську у звинуваченні її у скоєні злочину передбаченого ст. 7-174-4 КК УРСР. Як виявилось пізніше громадянка цього злочину не вчиняла і слідство було проведено некваліфікованим міліціонером. Окрім того за своїм характером розслідування мало б проводитися по лінії управління держбезпеки. За таку неприпустиму халатність у проведенні слідства у серпні 1935 р. начальника Теплицького райвідділку НКВС Бутенка М.С. арештовано на 5 діб⁵¹. У лютому 1936 р. він знову притягувався до дисциплінарної відповідальності за незаконне утримання під вартою арештованого без санкції районного прокурора⁵². Проте зазначені «недоліки» у чекістській роботі не завадили його призначенню в квітні 1938 р. на посаду помічника начальника облуправління НКВС⁵³.

31 січня 1936 р. начальнику Шаргородського райвідділку НКВС Сухоніну було оголошено сувору догану за те, що слідча справа не розглядалася впродовж 42 днів і оформлена технічно неграмотно із порушенням ряду процесуальних норм⁵⁴. 2 лютого аналогічне покарання отримав начальник Ізяславського районного НКВС Поморцев за допущену халатність у проведенні слідства. Через це ув'язнений довгий час провів за ґратами, хоча за вказівкою райпрокурора його мали відпустити під підписку про невийзд⁵⁵.

⁴⁸ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/3, арк. 72.

⁴⁹ Там само, спр. 81/1, арк. 147.

⁵⁰ Там само, арк. 27.

⁵¹ Там само, арк. 50.

⁵² Там само, спр. 81/2, арк. 48.

⁵³ Там само, спр. 81/4, арк. 34.

⁵⁴ Там само, спр. 81/2, арк. 39.

⁵⁵ Там само, арк. 41.

Поблажливість у покараннях до чекістів можна пояснити двома причинами. Перша – це повсякденна і систематична практика такого роду порушень. Друга – це низький освітній рівень начальників органів районного рівня та уповноважених, не кажучи вже про слідчих звичайного райвідділку НКВС. Підтвердженням цього є наказ облуправління від 15 вересня 1936 р. у якому аналізується ряд порушень кримінально-процесуального права. Зазначалося, що помічники оперуповноважених неграмотні та не мали досвіду роботи у цій сфері, а слідчі справи доручалися некваліфікованим інспекторам. У результаті справи базувалися на здогадках і вимислах свідків, а в протоколах допитів зафіксовано ряд нецензурних висловів щодо радянської влади, компартії, вождя тощо. В результаті декілька начальників районних органів НКВС та уповноважених отримали по 5 діб арешту⁵⁶.

Специфіка радянської законності полягала в тому, що органи НКВС її «офіційно» могли ігнорувати. Доказом цього є директива обласного управління НКВС від 26 вересня 1937 р. на адресу оперуповноважених в'язниць та виправних трудових колоній. У ній зазначалося, що особи, засуджені за ознаками польського шпигунства, після відбування терміну ув'язнення не звільнялися, а чекали на розгляд їхніх справ особливою нарадою при НКВС СРСР⁵⁷.

Динаміка порушень строків розгляду справ виглядала так: у 1935 р. до відповідальності притягнуто 6 осіб – це 3,3% усіх правопорушень, у 1936 р. – зафіксовано вже 25 аналогічних випадків, тобто 9,2% загальної кількості накладених стягнень, у 1937 р. – були накази узагальнюючого характеру без означення конкретних випадків, у 1938 р. – 7 випадків, тобто майже 9%.

Питання щодо отримання санкцій для арешту з часом набувало формального характеру. Якщо у 1935-1936 рр. за арешт без санкції

прокурора та обласного УНКВС співробітника могли покарати навіть арештом, то вже 1937 р. існують факти, коли за проведенні несанкціоновані арешти чекісти отримували догану чи попередження. Подальшим правопорушенням сприяла відсутність потреби отримання санкції прокурора для арештів у ході масових операцій⁵⁸. Наприклад, вказувалося, що «куркульська операція» завершується 8 грудня, проте 15 грудня все ще проводилися арешти без санкції обласного УНКВС та відсутніми лімітами⁵⁹.

20 лютого 1935 р. Крижопільським райвідділенням НКВС було заарештовано 7 осіб без санкції районного прокурора і утримувалися під вартою з порушенням термінів. За це уповноваженому секретно-політичного відділу цього райвідділення оголошено лише сувору догану⁶⁰. Але 13 липня цього ж року уповноваженого економічного відділу Жмеринського райвідділення НКВС за незаконний арешт свідка по справі «Заготхудоба» арештовано на 5 діб⁶¹. Незаконні арешти та необґрунтовані утримання осіб у в'язниці навіть до двох з половиною місяців були і в Тростянецькій, Тиврівській, Шаргородській міліції. У цих випадках начальники райміліції отримали по 5 діб арешту⁶².

Аналогічні порушення елементарних процесуальних норм та прав ув'язнених відбувалися і надалі⁶³. Інколи громадяни незаконно утримувалися упродовж 73 днів без висунення обвинувачень⁶⁴. У січні 1937 р. полковий уповноважений особливого відділу 26 кавалерійської дивізії Лиманюк І.І. без достатніх підстав протримав під арештом військовослужбовця упродовж двох з половиною місяців. Але покарання обмежилось лише суворою доганою⁶⁵.

15 жовтня 1935 р. за неналежне оформлення карної справи – постанови підшиті після винесення обвинувального висновку, ордер на арешт виписаний через місяць після постанови про

⁵⁶ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/2, арк. 98-100.

⁵⁷ Там само, спр. 81/3, арк. 164.

⁵⁸ Там само, арк. 146.

⁵⁹ Там само, арк. 181.

⁶⁰ Там само, спр. 81/1, арк. 133.

⁶¹ Там само, арк. 169.

⁶² Там само, арк. 208.

⁶³ Там само, спр. 81/2, арк. 44-46, 57, 66.

⁶⁴ Там само, арк. 95.

⁶⁵ Там само, спр. 81/3, арк. 22.

обрання міри запобіжного заходу – уповноваженого секретно політичного відділення Бердичівського міського відділу НКВС Грицика арештували на 3 доби⁶⁶. В іншому випадку 30 березня 1935 р. уповноваженого секретно-політичного відділу Тиврівського райвідділку НКВС Сікоського К.К. за підробку підписів на протоколах допиту свідків арештували на 5 діб з виконанням службових обов'язків⁶⁷.

Із посиленням репресій проти населення частішали випадки порушення співробітниками НКВС процесуальних норм законодавства. З'явилися факти створення фіктивних справ. У січні 1937 р. за спробу створення такої справи був арештований на 3 доби начальник Дунаєвського райвідділку НКВС Видайко В.Ф.⁶⁸. Оперуповноважений Кам'янець-Подільського окрвдділу НКВС Карабейник А.В. пішов ще далі – оформив матеріали на фіктивну агентурну розробку та її ліквідацію. Вчинок чекіста кваліфікували як злочинно-халатне відношення до агентурно-оперативної роботи і покарали ув'язненням на 10 діб⁶⁹. Помічника начальника особливого відділу УДБ 17 стрілецького корпусу та оперуповноваженого особливого відділу УДБ 97 стрілецької дивізії «за злочинну фальсифікацію оперативного документа» арештовано на 20 діб кожного з відстороненням від оперативної роботи.

Регулярно відбувалися підштовхування керівництвом співробітників до «активізації» боротьби з «ворогами». У телеграмі начальника Вінницького облуправління НКВС Тимофєєва М.М. від 13 червня 1937 р. до усіх районних начальників НКВС зазначалося нерозуміння рішень березневого пленуму ЦК. Констатувалися слабкі результати по роботі з ПОВ, українською контрреволюцією, троцькістами, правими і релігійниками. Наказано негайно активізувати агентурну роботу з метою отримання нових агентурних розробок та термінової ліквідації ворога⁷⁰. 6 липня на оперативній нараді керівного складу працівників держбезпеки обласного НКВС за

участі керівників районних НКВС обговорювалася телеграма Леплевського І.М. У ній український нарком критикував діяльність Вінницького НКВС у боротьбі з троцькістами. У своїй промові начальник облуправління Тимофєєв вказував на правильність слів Леплевського і додав, що, незважаючи на арешт 200 осіб, організованого підпілля троцькістів досі не виявлено⁷¹. Тож такі підштовхування до активнішої боротьби з ворогом лише сприяли порушенням законодавства співробітниками органів держбезпеки. Вже у серпні 1937 р. новий начальник облуправління Морозов Г.Д. у листі до керівників периферійних органів зазначав про наявність у слідчих справах, що передані на розгляд «трійки», сфабрикованих оперативними працівниками свідчень. Після цього начальникам оперативних груп доручено усі справи на репресованих перевіряти особисто⁷².

Новопризначений керівник облуправління Корабльов І.М. у листі від 31 березня 1938 р. до усіх начальників оперативних груп, міських і райвідділів вказував на слабку аргументацію справ обвинувачених, які передавалися на розгляд особливої «трійки». Так, у протоколах допитів свідків замість конкретних вказівок на факти контрреволюційної діяльності обвинувачених часто зазначалися загальні роздуми. Одні свідки посилалися на свідчення інших, котрі насправді не допитувалися. Антирадянська діяльність обвинувачених обмежувалася 1930-1932 рр., тоді як матеріали про антирадянську діяльність останніх років відсутні. Додатково зазначалося, що в подальшому такі справи будуть повертатися, а винні особи притягатимуться до відповідальності⁷³. У квітні 1938 р. до відповідальності було притягнуто начальника Ольгопільського райвідділення НКВС Войтова і уповноваженого карного розшуку райміліції Севастьянова: перший арештований на 10 діб, другий – на 5. Підставою для арешту був факт підроблення ними свідчень звинуваченого в контрреволюційній діяльності,

⁶⁶ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/1, арк. 81-82.

⁶⁷ Там само, арк. 140.

⁶⁸ Там само, спр. 81/3, арк. 21.

⁶⁹ Там само, арк. 72.

⁷⁰ Там само, арк. 129.

⁷¹ Там само, арк. 135-136.

⁷² Там само, арк. 149.

⁷³ Там само, спр. 81/4, арк. 134.

який свою провину не визнавав. Після такої «корекції» зміст свідчень арештованого діаметрально змінився⁷⁴.

Порушення співробітниками держбезпеки процесуальних норм мало систематичний характер. Так, 10 листопада 1938 р. оперуповноваженому 3 відділу УДБ УНКВС Вінницької області Беркуті А.П. за порушення слідчих термінів по справі оголошено догану. У наказі від 1 грудня вказувалося, що попри ряд оперативних нарад, де обговорювалися факти помилок і збочень у роботі органів НКВС, продовжувалися порушення процесуального законодавства. Найпоширенішими залишалися перевищення термінів ув'язнення, невчасне висунення обвинувачень, порушення термінів допитів тощо. Серед порушників знову фігурувало прізвище чекіста Беркута, якого за систематичне порушення процесуальних норм тепер арештували на 3 доби. Проте інші винуватці вказаних порушень отримали попередження⁷⁵.

Фіксувалися порушення і в місцях постійного утримання. Промовистим є наказ Вінницького облуправління НКВС від 9 липня 1935 р., в якому після обстеження Вінницької та Бердичівської в'язниць виявлено численні порушення. Серед них були незаконні та безпідставно доготривалі арешти, механічне надавання санкцій начальникам міліції на арешти, неправильне використання в'язничних лімітів тощо. У резолютивній частині наказу вимагалось привести справи арештованих до вимог інструкцій, що регулюють тюремну роботу, здійснити перерозподіл лімітів таким чином, що арештованих осіб за дрібні злочини звільнити, а на їх місце арештувати тих, хто скоїв правопорушення серйознішого характеру⁷⁶. Аналогічні порушення виявлені під час обстеження Проскурівської в'язниці. Особливий акцент робився на перевищенні лімітів ув'язнених. Наприклад, ліміт на утримання засуджених складав 50 осіб, а дійсно утримувалося

172 особи. Обмеження на утримання пересильних ув'язнених було на 40 осіб, а утримувалося 55. В результаті начальнику в'язниці висунуто лише вимогу негайної ліквідації усіх «недоліків»⁷⁷.

Комісія УНКВС під час перевірки в'язниць Вінницької області упродовж 8-13 серпня 1938 р. також виявила значні порушення – у камерах ув'язнених знайдено заборонені предмети побуту і гігієни: леза, бритви, ножі тощо. Було виявлено факти п'янок персоналу з ув'язненими, що спровокувало втечу трьох осіб. За результатами перевірки начальника Вінницької в'язниці звільнено, а начальника виправної трудової колонії Губник арештовано на 5 днів та звільнено з органів⁷⁸.

Існували критичні факти порушень норм законодавства. Так, 21 березня 1936 р. начальника Ярмолинецького райвідділку НКВС Назаренка О.П. за незаконне виселення на північ колгоспника було заарештовано на 10 діб і «перекинуто» в інший район⁷⁹. Аналогічне покарання отримав тимчасово виконуючий обов'язки начальника Теофіпольського райвідділку НКВС Патрушев М.Я., який допустив незаконне виселення громадянки та використовував службове становище для безоплатного помолу зерна⁸⁰.

Окремо слід звернути увагу на такі правопорушення, як застосування фізичної сили до підозрюваних та ув'язнених. Закономірно, про подібні випадки не афішували, тому їх могли кваліфікувати як неетичну поведінку співробітника. Наприклад, 10 лютого 1937 р. помічник начальника особливого відділу 25 кавалерійської дивізії за грубе ставлення до ув'язненого в якості покарання отримав догану⁸¹. Теж догану за аналогічне правопорушення отримав оперуповноваженого особливого відділу Старокостянтинівського районного НКВС⁸². За застосування до неповнолітнього ув'язненого недозволених засобів впливу помічника начальника Могилів-Подільської в'язниці Бекера І.А. арештовано на 3 доби⁸³.

⁷⁴ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/4, арк. 50.

⁷⁵ Там само, арк. 18-21.

⁷⁶ Там само, спр. 81/1, арк. 184-186.

⁷⁷ Там само, арк. 205.

⁷⁸ Там само, спр. 81/4, арк. 10-12.

⁷⁹ Там само, спр. 81/2, арк. 54.

⁸⁰ Там само, арк. 128.

⁸¹ Там само, спр. 81/3, арк. 47.

⁸² Там само, арк. 56.

⁸³ Там само, арк. 55.

Начальника Гніванського виправного трудового комплексу за застосування фізичної сили до ув'язнених та використання їх у власних цілях арештовано на 20 діб та звільнено з органів НКВС⁸⁴.

Таким чином, отримані статистичні дані засвідчили наявність правопорушень співробітників Вінницького обласного УНКВС напередодні «Великого терору». Компаративний аналіз накладених на них стягнень показав, що окремі правопорушення стали нормою у діяльності чекістів. Проте, для інтерпретації отриманих статистичних даних необхідно враховувати особливості досліджуваного періоду, а саме масові репресії 1937-1938 рр. Так, динаміка окремих видів правопорушень за 1935-1936 рр. демонструє їх загальне зростання, в той час як у період 1937-1938 рр. загальна кількість тих же правопорушень різко зменшилася. Таку специфіку можна пояснити двома чинниками. По-перше, систематичне застосування адміністративного арешту як міри покарання за окремі порушення, наприклад, невиконання доручень чи вказівок, неподання або невчасне подання оперативної інформації та звітності, підвищило виконавчу дисципліну чекістів. По-друге, у період масових каральних акцій на певні протиправні вчинки підлеглих керівництво не звертало увагу. Аби викрити якомога більше «ворогів народу», контрреволюційних чи фашистських організацій

тощо, формальна сторона їх досягнення відсувалася на другий план.

Аналіз стягнень, які застосовувалися до порушників, продемонстрував, що найсуворіша відповідальність наставала за порушення посадових обов'язків і виконавчої дисципліни, фінансові зловживання, а також слабку оперативно-агентурну роботу. Також суворе покарання порушники отримували за використання свого службового становища для задоволення особистих потреб і за так звану «неетичну поведінку» або «дискредитацію органів НКВС». Чимало було порушень «соціалістичної законності», але до їхніх винуватців відносилися поблажливо. У такому випадку каралося не стільки порушення прав звинувачених, ув'язнених чи підозрюваних, скільки факт недотримання революційної законності чекістом, і, як наслідок, його дискредитація органів.

На нашу думку, проаналізовані правопорушення співробітників радянських органів держбезпеки відображали правовий рівень функціонування системи НКВС не лише Вінницької області. Отримані дані можна екстраполювати на загальнореспубліканську площину. Встановлені нами факти систематичного вчинення окремих видів порушень, зокрема так званої «революційної законності» у 1935-1936 рр., в подальшому стали причиною незаконних арештів, фабрикування справ та масових смертельних вироків періоду «великого терору» 1937-1938 рр.

References

- Bazhan O.H. Komitet derzhbezpeky pry RM URSR ta kampaniia masovoi rehabilitatsii zhertv politychnykh represii v Ukraini (druha polovyna 1950-kh – pochatok 1960-kh rokiv) / O. H. Bazhan // Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky. – 2015. - T. 169. – S. 16.
- Bazhan O.H., Zolotarov V.A. «Nesu moralnu vidpovidalnist za vykryvlennia v orhanakh MVS...», або Istoryia pokarannia ekzekutora «masovoho teroru» I. A. Shapiro u chasy «khrushchovskoi vidlyhy» / O. Bazhan, V. Zolotarov // Kraieznavstvo. – 2013. – № 3. – S. 172-173.
- Podkur R.Yu. Deiaki stereotypy svitohliadu chekistiv pid chas «velykoho teroru» (1937-1938 rr.) / R.Iu. Podkur // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu / Holov. red. F.H. Turchenko. – Zaporizhzhia: Prosvita, 2008. – Vyp. XXIII: Tematychna elita v istorii Ukrainy. – S. 258.
- Podkur R.Yu. Diialnist UNKVD Vinnytskoi oblasti pid chas «velykoho teroru» 1937-1938 rr. / R.Iu. Podkur // Istoryia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty. – 2007. – Vyp. 34. – S. 216-217.
- Lubianka: Orhany VChK-OHPU-NKVD-NKHB-MNB-MVD-KHB. 1917-1991: spravochnyk / sost. A. Y. Kokurnyn, N. V. Petrov; red. A. N. Yakovlev; Mezhdunarodnyi fond «Demokratyia» (Fond Aleksandra N.Iakovleva). – M.: MFD: Yzdatelstvo Yelskoho un-ta, 2003. – S. 545-546.
- HULAH (Hlavnoe upravlenye laherei) 1917 -1960: sbornyk dokumentov / sost. A. Y. Kokurnyn, N. V. Petrov; red. V.N. Shostakovskiy; Mezhdunarodnyi fond «Demokratyia» (Fond Aleksandra N.Iakovleva). – M.: MFD, 2000. – S.241-242.

⁸⁴ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/3, арк. 87.